

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА ФОЛЬКЛОРИСТИКИ**

**«ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ»
КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «бакалавр»
студентки 4 курсу бакалаврату
освітньої програми

*«Етнологія з
поглибленим*

вивченням іноземної мови»

спеціальності – 034 Культурологія

Марії Михайлівни МОСТОВОЇ

Науковий керівник:

к.філол.н., доц. Наталія
САЛТОВСЬКА

«Допущено до захисту»

Протокол засідання

кафедри фольклористики

№ _____ від «_____» _____ 2024 року

завідувачка кафедри _____

д.філол.н., доц. Олеся НАУМОВСЬКА

КИЇВ

2024

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. «ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ» В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕТНОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ	9
1.1. Функціонування та особливості етнографічно-фольклористичних досліджень Кабінету примітивної культури під керівництвом К. Грушевської	9
1.2. Соціокультурний і науковий контекст «Первісного громадянства та його пережитків на Україні»	17
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ЧАСОПISУ «ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКІВ НА УКРАЇНІ» ЯК ОДНОГО З ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЇ	23
2.1. Тематика розвідок та розробка термінологічного апарату в наукових дослідженнях К. Грушевської.	23
2.2. Антропологічно-етнологічні концепції, методологія та перспективність досліджень К. Грушевської.	29
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	38

Анотація

Ім'я Катерини Грушевської, на жаль, довгий час було невідомим, з моменту її арешту та заслання і до середини 90-х рр. ХХ ст., праці дослідниці були малодоступними, адже довгий час залишалися під політичною забороною. У своєму науковому доробку дослідниця виступала послідовною прихильницею еволюціонізму, теоретико-методологічних концепцій соціологічної французької школи як найбільш прогресивної успішної, зразкової і відомої на той час.

Саме розгляд українських культурних процесів в загальносвітовому контексті з використанням різних підходів показує єдність та актуальність науки і зумовлює поглиблене та різнобічне вивчення діяльності К. Грушевської як дослідниці. Науковиця започаткувала активне дослідження пережитків примітивної культури слов'янських, індоєвропейських та інших народів, а також заклала підвалини у систематизації українського фольклору та побуту.

В період незалежності України ім'я Катерини Грушевської розпочали активно висвітлювати, поглиблюється вивчення її значущого для української культури доробку. Саме тому для нас залишається важливим проаналізувати її наукову спадщину: ґрунтовні статті, розвідки, рецензії вміщені у «Первісному громадянстві», які сприяють осмисленню культурної картини світу та розкриттю їх як репрезентанта цінностей, уявлень, відчуттів й асоціацій суспільства.

У дослідженні часопису розкрито аналіз примітивної культури та соціальних структур давніх суспільств. В роботі висвітлено внесок К. Грушевської у популяризацію української етнології на міжнародному рівні, огляд критичних праць французької соціологічної школи та заклик до українських дослідників інтегрувати український матеріал у світовий науковий обіг. Робота демонструє важливість для сучасної етнології та соціогуманітарних наук часопису «Первісне громадянство» та спадщини Катерини Грушевської зокрема.

Ключові слова: Катерина Грушевська, часопис, пережитки, примітивна культура, етнокультурологія.

Abstract

Unfortunately, K. Hrushevskya's name was unknown for a long time, from the moment of her arrest until the mid-90s of the XX century, the researcher's works were not easily accessible, although political fences remained for a long time. In her scientific work, the researcher spoke against the background of a supporter of evolutionism, toretico-methodological concepts of sociological school.

It is the consideration of cultural processes in the main context and actualization that is deepened and revived. K. Hrushevskya as a researcher. The scientist began an active study of the remains of the primitive culture of the Slavic, Indo-European and other peoples, and also laid the foundations for the systematization of Ukrainian folklore and everyday life.

In the period of independent Ukraine until the name of Kateryna Hrushevskya are actively visible, many scientists began to actively highlight, deepening the study of its significant for Ukrainian culture completion. That is why it remains important for us to analyze its scientific heritage: thorough articles, investigations, reviews are included in "Primitive Citizenship", which contribute to the understanding of the cultural situation in the world and to reveal it as a representative of society's values, ideas, feelings and associations

The analysis of the primitive culture and social structure of ancient societies was revealed in the research of the magazine. In the work, we highlight K. Hrushevskya's contribution to the nation ethnolourng nhod minter oli and the call for Ukrainian doslvlicles to integrate Ukrainian material in their scientific volume. The work demonstrates the importance for modern ethnology and social humanitarian sciences of the journal «Primitive Citizenship» and the heritage of Kateryna Hrushevskya in particular.

Key word: *Kateryna Hrushevskya, journal, relics, primitive culture, ethnoculture.*

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. 20-30-ті рр. ХХ ст. можна вважати новим важливим етапом для української культури. Серед науковців того часу особливо цікавою та значимою для розвитку української етнокulturології можна виокремити постать Катерини Грушевської. Дослідниця підтримувала та заохочувала розвиток української науки через інтеграцію в глобальний інтелектуальний простір. Водночас вона вважала, що ця інтеграція неможлива без опанування вітчизняними дослідниками теорій та концепцій, які визначають напрямки розвитку наукового знання у світі. Тому пріоритетним було вивчення досвіду міжнародної співпраці вчених, що відкривало нові шляхи до формування і вдосконалення теоретико-методологічної бази досліджень. Сьогодні ми спостерігаємо як українські соціогуманітарні науки досягли рівня найвищих європейських стандартів, зокрема у сфері теоретичної підготовки спеціалістів та аналітичної якості наукових праць.

Праці К. Грушевської та інших авторів часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (далі «Первісне громадянство») змінили вітчизняну гуманітарну науку, піднявши її на новий якісний рівень. У своїх статтях дослідниця порушувала актуальні теми у світовій антропології, соціології та етнології, інтегруючи європейські теоретичні концепції з українським фольклорним матеріалом. Попри те, що за останні роки в гуманітарних науках активізувалися наукові дослідження, спрямовані на різноаспектний опис концептів та ідей, які орієнтуються на широкий контекст культури, суспільства, історії, наукова спадщина К. Грушевської, особливо в галузі етнокulturології, досі достатньо нерозкрита та залишається не висвітленою в Україні та за її межами.

Щорічник «Первісне громадянство» став першим виданням, де українська фольклористика була представлена теоретичною галуззю, а не лише виданням публікацій з польовими матеріалами. Рецензії на праці іноземних дослідників мали на меті привернути увагу фольклористів до найцікавіших концепцій у гуманітарних та соціальних науках.

До цього часу українські дослідники фольклору мали на меті фіксувати якомога більшу кількість фольклорних текстів, не приділяючи достатньої уваги їхньому аналізу. Перш за все це зумовлювалося політичними обставинами, забороною писати й публікувати наукові коментарі українською мовою і водночас з бажанням інтелігенції попри все фіксувати оригінальні фольклорні матеріали, тексти. Саме завдяки працям, які були опубліковані в часописі під керівництвом Катерини Грушевської, було наголошено, що українська гуманітарна наука у 1920-х роках досягла рівня світових стандартів перебувала в контексті тогочасних актуальних ідей. Наукові інтереси наших дослідників відображали світові тенденції. Однак, репресії та переслідування багатьох науковців в 1930-х роках, знищення провідних дослідників та закриття друкованих видань, кабінетів та установ Всеукраїнської академії наук спричинили тривалу стагнацію в багатьох темах соціології, фольклористики та етнології.

Мета роботи: дослідити вплив часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» як етнокультурного явища, на науковий доробок Катерини Грушевської.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- Окреслити проблематику статей і досліджень, опублікованих Катериною Грушевською в «Первісному громадянстві».
- Схарактеризувати внесок Катерини Грушевської в розвиток української етнокультурології та фольклористики.
- Визначити основні напрями діяльності Кабінету примітивної культури.
- Проаналізувати матеріали вміщені у часописі «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».
- Простежити характерні ознаки європейських ідей та концептів в часописі «Первісне громадянство».
- Обґрунтувати теоретичні засади вивчення первісної культури.

- Визначити особливості формування української етногуманітаристики, базуючись на застосуванні міждисциплінарних методик західноєвропейських наукових шкіл 20-30-х років ХХ ст.

Об'єкт дослідження: щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» як етнокультурне явище в науковому дискурсі.

Предмет дослідження: етнокультурний складник розвідок, опублікованих на сторінках часопису Катерини Грушевської «Первісне громадянство та його пережитках на Україні» у проєкції на перспективність досліджень.

Для вирішення поставлених завдань використано поєднання **методів дослідження**. Так, було застосовано *структурно-функціональний метод*, що дозволив проаналізувати зміст, умови та принципи формування української етногуманітаристики. *Концептуальний метод аналізу* став основним методом при створенні повноцінного й глибокого уявлення про досліджуваний предмет. При проведенні дослідження було використано також *компаративістський метод* з метою простеження спільних і відмінних рис у дослідженнях первісної культури у різних народів. Використання *системного методу* дозволило простежити модифікаційні процеси в тематиці наукових розвідок та узагальнення в перспективах розвитку українського культурного простору (на прикладі щорічника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» як етнокультурного явища в науковому дискурсі. Застосовано *методологічний комплексний підхід*, а також *метод порівняльного аналізу*.

Теоретичною базою дослідження стали праці провідних науковців, серед яких розвідка історика Я. Малика «Катерина Грушевська: український соціолог, фольклорист, етнограф»[29], публікації І. Матяш «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст.» [31] праці О. Смольницької і Т. Шевчук з висвітленням етнологічної діяльності і спадщини [50; 55]. Широкий контекст співпраці К. Грушевської з науковим міжнародним товариством проаналізував В. П.Капелюшний, Г. М. Казакевич та Н. Чернищук [22]. Наукові розвідки в яких висвітлено аспект соціологічної

діяльності К. Грушевської висвітлені дослідницею І. Головахою-Хікс [2]. Цініми матеріалами є перевидана велика кількість праць К. Грушевської, які опубліковані в електронному архіві М. Грушевського [21].

Структура роботи: кваліфікаційна робота ОС «бакалавр» складається зі вступу, двох розділів, що містять підрозділи, висновків, списку використаних джерел (58 позиції). Загальна кількість сторінок – 44, з них – 40 основної частини.

У **першому розділі** йдеться про теоретичні засади функціонування та особливостей етнографічно-фольклористичних досліджень Кабінету примітивної культури, який діяв під керівництвом К. Грушевської. Також розкрито соціокультурний і науковий контекст «Первісного громадянства та його пережитків на Україні» в контексті розвитку етнологічної світової думки.

У **другому** – здійснено аналіз тематики розвідок в наукових дослідженнях К. Грушевської, розглянуто етнологічні концепції та окреслено перспективність досліджень К. Грушевської вміщених в часописі.

У висновках підсумовано основні результати дослідження.

РОЗДІЛ 1. «ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ» В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕТНОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Функціонування та особливості етнографічно-фольклористичних досліджень Кабінету примітивної культури під керівництвом К. Грушевської.

Цінним рушієм у розвитку української етнокulturології стала діяльність видатного історика М. Грушевського. Прагнення академіка долучати якнайбільшу кількість зацікавлених етнологів до роботи саме по збереженню і вивченню культурних цінностей, історії, спричинило новий поштовх розвитку в науці. При академічній науково-дослідній кафедрі історії українського народу М. Грушевський заснував і став головою Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності, їхньою головною метою були використання порівняльних методів науки в етнології для вивчення досліджень, «недостатньо висвітлених у історіографії періодів історії України від найдавніших часів до сучасної їм доби, дослідження первісної культури та її аналогій у соціальній будові Стародавньої Русі й у фольклорних новотворах першої чверті ХХ ст.» [34].

Ця інституція, до якої він залучив відомих українських вчених, стала важливим виховним осередком для нових поколінь українських істориків. При цій кафедрі було видано кілька томів «Студій з історії України», було засновано «Кабінет примітивної культури» на чолі з дочкою К. Грушевською, яка випустила у світ кілька цікавих і ціннісних публікацій під загальною назвою «Первісне Громадянство» (1926-1929pp).

Про важливість українського внеску в світову соціогуманітаристику наголошував М.Грушевський: «Українські дослідники мусять сами шукати зв'язків свого матеріалу з, світовим в кожній окремій темі, в кождім питанню; великий світовий дослід не приносить їм майже нічого готового, і так воно

буде, поки вони не постараються увести в світовий оборот український матеріал в приступній для світу формі» [20]. Саме цей задум взяла за основу своєї роботи його донька – К.Грушевська. В умовах організаційного становлення інституції виконувала обов'язки секретарки Культурно-історичної комісії. Завдяки докладеним зусиллям вона проявилася як самостійна активна науковця, хороша організаторка дослідницьких практик, перекладачка та систематизатора фольклору, а також рецензентка нових наукових доробків європейської науки.

М. Грушевський згадував про заснування Українського Соціалістичного інституту як про ідею, яка виникла під впливом подій, пов'язаних із завершенням Першої світової війни влітку 1919 року. Тоді соціальне і культурне життя, а разом з ним і наукове, виходило на нові шляхи, які потребували нових форм, засобів і підходів, як у науковій та культурній сферах, так і в економічній та політичній. У контексті тодішнього політичного та громадського життя, ці новаторські елементи здавалися вченому значними, а засоби, на які вони покладалися, виглядали вагомими. «Таке вражіння робило на мене те, що доводилось бачити і чути літом 1919 р. в різних міжнародних зібраннях. Здавалось, що підіймаються справді нові серйозні сили міжнародної кооперації на сім полі, з котрими доконче потрібно зв'язатись і нашому громадянству, зокрема його культурним і науковим робітникам, щоб підтримувати з ними організований зв'язок і співробітництво» [16, с.7-8].

Допомагаючи батькові в організаційній діяльності Українського соціологічного інституту (УСІ) розпочалася її наукова робота «від початків організації Українського Соціологічного Інституту стала інтенсивно працювати в нім, студіюючи примітивну культуру і zarazом виконуючи обов'язки секретаря Інституту» [16, с.11-12].

К.Грушевська була відвідувачкою занять Семінару примітивної культури і брала активну участь в перекладах, редагуванні та підготовці до публікацій його книг, допомагала своєму батькові в реалізації його задумів, таким чином прилучалася до серйозних наукових студій. Серед обов'язкових завдань

аспірантів соціологічних студій була вимога на знання понад трьох мов. К. Грушевська вивчала самостійно італійську, англійську, іспанську та румунську, це подарувало науковиці велику кількість нових зв'язків та відкрило безліч нерозкритих тем для досліджень: «завдяки цим студіям і батьківській допомозі виробилася вона на доброго вченого – знавця фольклору й етнології взагалі й української зокрема», – зазначив В. Дорошенко [30].

План роботи Українського Соціологічного Інституту, розроблений Михайлом Грушевським ставив такі завдання: у різних галузях соціологічної науки готувати зацікавлених науковців та залучати їх до самостійної наукової праці на культурно-історичному і соціологічному матеріалі, загальному і українському; знайомити з здобутками європейської соціологічної науки широкі українські кола; викликати суспільний інтерес до розвитку соціологічних напрямів й створювати підходи й методи досліджень; впливати на запровадження результатів і висновків таких соціологічних досліджень в життя людей. Усі прагнув організувати студії вивчення первісних культур і «використовувати їх для вияснення українських пережитків та висвітлення соціальної преісторії України» [20].

Це спричинило появу спеціального Семінару, за мету якого було поставлено «приготовляти досвідчених дослідників у різних галузях соціології та направляти їх до самостійної наукової праці на культурно-історичнім і соціологічним матеріалі, загальнім і українським» [20].

Важливу роль у дослідженні українознавчого питання найдавнішого періоду відігравали Культурно-історична комісія Всеукраїнської Академії наук та науково-дослідна кафедра історії України з напрямками на матеріальну та духовну культуру, а також Кабінет примітивної культури. Ці підрозділи зосереджувалися переважно на вивченні «законсервованих» українських територій, де у фольклорі та обрядах найміцніше збереглися сліди матеріальної та духовної культури первісного суспільства та орієнтувалися на соціальний складник пам'яток.

Прагнення М. Грушевського щодо створення активної діяльності УСІ були значними та цілеспрямованими. Вчений бажав показати цінність знань про первісну культуру і потрібність організації інституту в столиці України. Президія Укрнауки згодом на прохання вченого дозволила створити при Науково-дослідній кафедрі історії України (у підсекції інтелектуальної культури) Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України з метою збирання, створення розвідок про первісні форми побуту, підготовки, оцінки та аналізу до публікації матеріалів українського фольклору [30, с. 6].

Головним завданням Кабінету примітивної культури було вивчення соціальних, обрядових та інтелектуальних традицій українського народу, беручи за основу соціологічний, етнографічний та фольклорний аналіз. Така робота організовувалася завдяки створенню умов для розсилання анкет, дискусій на семінарах, через публікації в українознавчих працях «Україна» та «Первісне громадянство». У випущених розвідках зосереджувалася значна зацікавленість на змінах спричинених еволюцією українського суспільства, розвитку родоплемінних зв'язків, історії обрядовості, віруванням, побуту, як вартісним характеристикам фольклору.

Катерина Грушевська спромоглася забезпечити різновекторну діяльність вивчення доісторичного періоду, використовуючи методичні та науково-дослідницькі підходи. Здобувши досвід в провідних інституціях Європи (Відні, Берліні, Парижі), вона мала змогу застосувати передові методи в українській соціології та етнології. Регулярно з'являлися ще недостатньо розкриті теми для досліджень і обговорення, наприклад, питання ставлення до жінки та її становище в первісних громадах, а також форм обміну в примітивному господарстві. М. Грушевський писав про свою доньку «добре зарекомендувала себе і по лінії дослідній, і по лінії організаційній» [21].

Активна регулярна спрямованість в різних напрямках роботи УСІ сприяла конкретному визначенню наукових зацікавлень К. Грушевської: історія культури, фольклористика, міфологія, народознавство [30].

Кабінет примітивної культури дав поштовх до розроблення методології вивчення примітивної культури, соціології, етнології та фольклору, завдяки його роботі створювалися анкети для збирання етнографічних матеріалів, проводилися залучення до фольклорно-етнографічних експедицій на Полісся, Волинь, південь України.

Один з перших центрів під керівництвом К. Грушевської здійснював збиральницьку роботу, заохочував вивчення зарубіжних підходів в найактуальніших темах світового етнологічного контексту, антропології та соціології. Кабінет примітивної культури сприяв проведенню наукових дискусій, у випущених статтях ґрунтував європейські теоретичні ідеї на українському фольклорно-етнологічному матеріалі.

Кабінет протягом 1926–1929рр. створив свій друкований орган — «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», головною редакторкою якого стала К. Грушевська. В ньому вміщувалися статті, публікувалися рецензії численної кількості вчених, наприклад, розвідки К. Штепи, Т. Гавриленка, К. Квітки, К. Копержинського, Ф. Колесси, П. Глядківського, М. Грушевського, В. Кравченка та інших, також публікувалися протоколи зібрань Кабінету примітивної культури та народної творчості при ВУАН спільно з Культурно-історичною комісією ВУАН і Комісією історичної пісенності. За час виходу часопису, було зреалізовано вихід 12 випусків у 8 книжках.

Літом 1926 р. вийшов перший номер наукового журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні)» коштом Державного Видавництва України. В часописі частково була реалізована ідея не здійсненого «Річника Українського соціологічного інституту» в еміграції.

Відмінністю цього журналу серед інших суміжних за тематикою видань, є те, що засновувався він не для оприлюднення польового етнографічного та фольклорного надбання, натомість для публікації досліджень українських та закордонних науковців - соціологів, етнологів, антропологів та істориків. З

перших випусків редагованого К. Грушевською часопису було засвідчено його наукову оригінальність і перспективність. Він сприяв проведенню та збирацькій роботі, розгляду світового досвіду, зверненню до напрацювань закордонних фахівців, розгортанню нових наукових дискусій.

Внесок та значення наукового доробку Кабінету примітивної культури важко переоцінити. Адже навіть попри те, що дехто з її сучасників дорікали, що ще така юна дослідниця не може обіймати посади та мати звання, які здобула, через відсутність закінченої вищої освіти і без відповідного наукового ступеня К. Грушевська намагалася зробити все, щоби український фольклорний та інші цінні етнографічні матеріали не перебували поза світовим контекстом науки [30].

Усвідомлюючи, що певною причиною недостатнього висвітлення в доступі колосального українського фольклорного доробку в розвідках передових науковців «світового порівняльного досліджу» та в інших працях порівняльно-аналітичного спрямування стало те, що він надзвичайно рідко публікувався перекладами. Це спонукало діяльність Кабінету активно працювати над утвореною штучною білою плямою і потребувала негайного заповнення. «У ВУАН виявила вона велику працездатність та талант» [46, с. 126].

Роки праці над часописом стали для К. Грушевської часом інтенсивної і плідної роботи і в той самий час періодом найбільшого творчого ентузіазму. Саме в цей період вона займалася значною кількістю наукової роботи: управління «екскурсійною етнографічною роботою», постійна комунікація через листи із зарубіжними етнологічними інституціями, наукові та літературні переклади, рецензування закордонних видань для журнальних випусків «України», ведення курсу по методологічному збиранні фольклорного матеріалу та «мисленню примітивного людства» під час семінарів Науково-дослідній кафедри історії України. «Одну потіху маю - в своїй доньці, котра дуже гарно працює науково і в декотрих галузях наукової праці починає мене зовсім добре заступати», - М. Грушевський [37].

Багато часу К. Грушевська приділяла розробленню підходів до фіксування текстів фольклору в реалізаційній практичній та особливо у викладацькій діяльності. Створений ряд лекцій аспірантам про «мислення примітивного людства» у співпраці з М. Грушевським став обов'язковим для вивчення. Для К. Грушевської це була перша викладацька спроба, вона проводила семінари про примітивне мислення і фольклор. Для вдосконалення професійної підготовки фахівців у сфері етнографії та фольклористики самотужки викладала аспірантам Науково-дослідної кафедри історії України складений курс по методології та специфіці збирання польового фольклорного матеріалу, а також на заняттях розглядала теми народних уявлень і поглядів про смерть, обрядовості.

При кабінеті примітивної культури завдяки зусиллям К. Грушевської ініціювали створення для аспірантів п'ятьох навчальних дисциплін: дві з історії етнографії (обслідування з методологічно- комплексним підходом викладала К. Грушевська), курс з примітивної етнографії слов'ян (викладав К. Копержинський, про початки культури слов'янських племен), два мовні курси (сербська і чеська), а також курс антропологічний курс [39].

Співробітники Культурно-історичної комісії розробляли ряд етнокультурних тем. Наприклад, В. Денисенко досліджував поведінку та роль колективу при смерті когось із його членів, Ф. Савченко аналізував форми та явища побратимства та кумівства, а К. Копержинський вивчав календарну обрядовість. К. Грушевська особисто займалася розробкою таких тем як: «Огонь - його роля в економічному і соціальному побуті» (із В. Кравченком) [3], «Народний сонник» (зініційований лондонським Антропологічним інститутом), «Скотарство в світогляді й обряді української людності різних господарських зон» (спільно із Т. Гавриленком, В. Денисенком), «До соціології старцівства», «Вияснення вживання голого тіла як магічного засобу в жіночій господарстві», «Про поділ господарства між чоловіком і жінкою» [10], «Українське старецтво як професійний носій української пісні» та ін.

Актуальність звертання до спадщини К.Грушевської зумовлюється основною мірою через те, що їй був притаманний інтерес до досягнень загальноєвропейського наукового контексту, перш за все, при написанні наукових праць, користувалися методологією французької соціологічної школи. К.Грушевська застосовували методологічні стратегії, напрацювання яких спричинило виникнення та розвиток нових концептуальних підходів до систематизації та вивчення нашого фольклорного матеріалу.

Перебуваючи у закордонних відрядженнях К. Грушевська мала змогу ознайомитися з роботою Французького етнологічного інституту, який сприяв активізації колективної та індивідуальної роботи і зосереджувався на збирання фольклорного матеріалу. Такий досвід допоміг в подальшому пошуку та обробці польових напрацювань, в створені широкого кола кореспондентів залучених до досліджень, що характеризувало організаційну роботу в напрямку студіювання первісного суспільства в Україні.

1.2. Соціокультурний і науковий контекст «Первісного громадянства та його пережитків на Україні»

У сучасній етногуманітаристиці, зокрема в культурології, етнології, соціології, фольклористиці, науковий доробок К. Грушевської посідає важливе місце. Створені на початку ХХ століття, праці побутують в науковому середовищі і зараз, завдяки ґрунтовності напрацювань і майбутньоцентричної спрямованості викладених ідей, які активного розгляду та вивчення стали набувати лише з початком Незалежності України.

У своїх студіях К. Грушевська висвітлювала найновіші досягнення історико-філософських, соціологічних та культурно-історичних досліджень європейської науки, до наукового обігу в Україні залучає провідні засади зарубіжних вчених: Ф. Боаса- фундатора американської культурної антропології, З. Фрейда- основоположника психоаналізу, ініціатора французької соціологічної школи Е. Дюркгайма, Л. Леві-Брюля- французького філософа ініціатора теорії про первісне «дологічне» мислення та інших. В той же час вона акцентувала увагу на одній із основних проблем культури людства – специфіці первісного мислення [30, с. 9]. Робота молодшої дослідниці характеризувалася новизною матеріалу та застосуванням наукових методів.

Функціонуючи як друкований орган Кабінету примітивної культури часопис «Первісне громадянство і його пережитки на Україні» очолила К. Грушевська. Його публікація з 1926 по 1929 рік зумовила вихід друком вісім випусків. Після 1930 р. через державну політику публікування припинилося, залишилися лише рукописи, плани та статті, які мали б вийти у світ.

К. Грушевська успішно ввела в український науковий дискурс популярний в Європі напрям історичних досліджень – вивчення характерних рис первісної культури та її слідів у фольклорі й авторській літературі. Перший випуск журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні

(Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні)» вийшов у світ в 1926 р.

На титульному аркуші першого випуску було окреслено основну мету видання: «Народня творчість в соціологічному освітленні» [37]. На сторінках видань порушувалися найактуальніші питання соціо-антропологічної та етнологічної тематики. Статті були присвячені рудиментам примітивного в українському фольклорі, побуті та соціальному житті, також значну увагу приділяли українській демонології. «На увагу заслуговують також рецензії дослідниці на окремі праці закордонних авторів (Е. Гартленда, Е. Гранлея, Е. Коскена, В. Остерлея, М. Гастера, П. Сантіва, Е. Дюркгайма, А. Грдлічкі, А. Шахзабея та ін.) та етнологічні часописи («Karphatenland», «The Sociological Review», «Antropos» та ін.). У такий спосіб журнал знайомив аудиторію з широковідомими за кордоном працями та фаховими журналами, репрезентував передовий досвід» [30]. Редакційна колегія «Первісного громадянства» окреслила своїм завданням ознайомлення українських науковців з концепціями, теоріями та підходами європейських антропологів і провідних соціологів (Е. Дюркгайма, Л. Леві-Брюля, П. Ріве та ін.). Чільне місце в часописі К. Грушевської виділила саме рецензіям на праці іноземних авторів.

Цінність часопису полягає в тому, що він акцентував увагу на важливості розвитку української етнології в контексті світової науки, а також у тісному зв'язку із соціальними та гуманітарними галузями. Напрями, які висвітлювались в «Первісному громадянстві», і теми, які порушували дослідники, залишаються актуальними та недостатньо вивченими в етнології і сьогодні. «Детальне, можливо скрупулятне, методичне дослідження українського фольклорного, нового і давніше зібраного матеріалу під сим кутом: реконструкції старого світогляду і соціальних принципів за поміччю літературного і побутового матеріалу – виявлення в нім переживань старого світогляду і соціальних відносин» [19].

Видання «Первісного Громадянства» стало новим етапом розвитку української науки, яке було вирощене на ґрунті Всеукраїнської Академії Наук

Завдяки молодій Академії дослідження пережитків примітивної культури в Україні, її соціальної передісторії та соціологічних основ народної творчості стало систематичним і знайшло постійний орган. «Позволимо собі висловити побажання, щоб ця робота розвивалась і цвіла разом з Академією в наступних десятиріччях її існування» [41].

Журнал, що видавався Кабінетом Примітивної Культури при Науково-Дослідній Кафедрі історії Українського народу разом із Культурно-історичною Комісією та Комісією Історичної Пісенності Всеукраїнської Академії Наук, досліджував взаємини між давніми людьми. Він також висвітлював народну творчість у соціологічному контексті та її зв'язок із життям громади в давнину.

«Він використовує останні досягнення світової науки для висвітлення українського народнього життя і творчості, для зрозуміння його розвитку від найдавніших часів, яких не можуть ровсвітлити ніякі писані історичні пам'ятки» [39]. Редакція часопису закликала всіх, кому було цінним пізнання української культури та надбань народу допомагати «сьому дослідіві надсилаючи їй нові матеріали, ведучи дослід і роблячи записи за програмами Кабінету Примітивної культури» [39].

Часопис був орієнтований на розробку тем, що були актуальні в європейських інституціях та закордонних етнологічних журналах. Кожен випуск містив протоколи із засідань Кабінету примітивної культури.

К.Грушевська окрім того, що редагувала «Первісне Громадянство» була активною дописувачкою усіх випусків. Дослідниця опублікувала 3 програми-питальники, 15 статей, 16 рецензій, наукові розвідки, як от «Дума про пригоду на морі поповича» [17], «До нових матеріалів про первісний монотеїзм» [7], «До взаємин між загальним і спеціальним народознавством». Цікавими є праці про дослідження певних тем українцями: «До збірки матеріалів про «вогонь» В.Кравченка [16], «Матеріали до вивчення професійного співацтва».

В «Первісному громадянстві» одночасно з публікаціями про примітивну культуру почали публікуватися теми з досліджень К. Грушевської про героїчний епос – думи: «Дума про пригоду на морі поповича. Причинок до

дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» [37], «До соціології старцівства» [38], «На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» – причинок до питання про пародії на кобзарські думи)» [43], «Матеріали до вивчення професійного співацтва» [42] та інші. В науковому доробку К. Грушевська є прихильницею ідей еволюціонізму французької соціологічної школи. Тоді серед етногуманітарних наук вже мали вплив австрійська дифузійністська школа культурних кіл, американський культуралізм, британський функціоналізм. Завдяки цим напрямам у багатьох працях і рецензіях К. Грушевської спостерігаємо переплетення соціології та фольклористики, застосування соціологічних методів у роботі з фольклорним, етнологічним матеріалом.

У численних працях та оглядах в часописі висвітлюються методи соціологічного аналізу, використані для дослідження фольклорного матеріалу. В наукових розвідках К. Грушевської та інших вчених простежується використання світових антропологічних, етнологічних та соціальних теорій, в тому числі і до значення «первісного» і його проявів у житті, побуті творчості та діяльності громад. У «Первісному громадянстві» започатковувалися обговорення термінології та ключових питань у сучасній вітчизняній і світовій соціогуманітаристиці.

К. Грушевська змогла зацікавити закордонних колег розробленими науковими планами і досягненнями українських вчених. За час перебування в провідних столицях Франції, Німеччини, Австрії вона створила наукові зв'язки між дослідниками різних країн. Це дозволило їй перейняти важливий досвід, форми й методи роботи провідних німецьких і французьких етнологічних інституцій. Такі закордонні контакти були сприятливими для тісної наукової і творчої співпраці [30, с. 11].

В той же час, К. Грушевська помічає присутність критики еволюціонізму та французької соціологічної школи, від представників культурно-історичної школи В. Шмідта та А. Янсена. Характерним для напрямку цієї школи стала популярна в німецькій науці ідея дифузійнізму, яка зверталася до запозичених

явищ і висувала на перший план теорію культурних кіл. К. Грушевська аналізує цю теорію у своїй праці, підкреслюючи, що усі зазначені методологічні підходи можуть застосовуватися, наприклад «за французькою соціологічною школою лишається щільний контакт з поступом усїєї наукової думки і гостре об'єктивне сприймання соціального процесу вільне від моралізуючи оцінок, що раз-у-раз пробивається у культурно історичних дослідників, то школа Шмідта переважає своїм практичним знанням примітивного побуту польовим дослідом» [7, с. 128].

В науковому доробку К. Грушевської присутня прихильність до ідей еволюціонізму і поглядів наслідувачів французької соціологічної школи. Варто відзначити, що концентрування уваги тільки на двох зазначених теоретичних спрямуваннях скорочувало можливості в дослідженнях. Адже на той час у соціології, етнології, фольклористиці та антропології інтенсивно функціонували наукові напрями австрійської дифузійністської школи, культуралізму та британський функціоналізм, з якими К. Грушевська мала змогу бути добре обізнаною.

Цікавими є думки про характеристику французької соціологічної школи М. Грушевського: «можна-б сказати більше – се було своєрідне наукове братство, учена бенедиктинська колегія ХХ століття, що в тіснім єднанню, в добровільній дисципліні й глибокім послуху науковим інтересам піднятої праці, планово провадила свою роботу на протязі десятиліть, камінь за каменем будуючи нову соціологічну систему, під енергійним проводом свого фундатора, учителя і керманіча» [19 с. 112-113]. Для світу науки, особливо для французької школи, не є важливим приклад «Групи Дюркгейма». Вона демонструє, як можна досягати наукових звершень і яким шляхом треба йти до них, слугуючи важливим орієнтиром для українських науковців. Це відзначається М. Грушевським як цінний приклад для української молоді науки, яка намагається вийти на новий рівень у різних, часто несприятливих умовах для дослідної роботи [19].

У першому розділі висвітлено організаційні та наукові досягнення К.Грушевської, яка була ключовою постаттю в розвитку української етнології та соціології в 20-30-х років ХХ ст. К. Грушевська, виконуючи обов'язки секретарки наукового керівника Кабінету примітивної культури, значно вплинула на розвиток наукових досліджень в Україні. Вона застосовувала передові методи європейських наукових шкіл, зокрема Відня, Берліна та Парижа, що дозволило інтегрувати українські наукові здобутки в міжнародний контекст.

Основними напрямками роботи Кабінету були вивчення соціальних та обрядових явищ традиційного українського суспільства. Це здійснювалося через анкетування, семінари та публікації у виданнях «Первісного громадянства». Завдяки різновекторній діяльності К. Грушевської, були організовані дослідницькі проекти, які сприяли розширенню тематики української етнології, зокрема піднесенню нових тем: вивченню ролі жінки в примітивних громадах та господарчих форм обміну в первісному колективі.

Крім того, дослідниця активно сприяла публікації та перекладам європейських етнографічних матеріалів, що дозволило включити розгляд українського фольклору у світовий науковий обіг. Рецензії на роботи закордонних авторів та етнологічні часописи допомогли українським науковцям ознайомитися з передовими теоріями та підходами європейських антропологів і соціологів.

Таким чином, наукова спадщина К. Грушевської є надзвичайно цінною для розуміння розвитку української етнології та соціології. Її внесок у ці галузі важко переоцінити, оскільки він не тільки зберіг і систематизував український фольклорний матеріал, але й інтегрував його у світову наукову спільноту, забезпечуючи тим самим розвиток та популяризацію української наукової думки.

РОЗДІЛ 2. «ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ» ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЇ.

2.1. Тематика розвідок та розробка термінологічного апарату в наукових дослідженнях К. Грушевської.

В першому випуску журналу М. Грушевський виразив сподівання, що це і наступні видання будуть популяризувати та об'єднувати дослідників для інтенсивної наполегливої праці над розв'язанням ряду нерозкритих проблем: «нинішнє видавництво має метою популяризувати вище зазначені ідеї, їх актуальність, невідкладність, зазначати шляхи їх здійснення та давати йому провід. Сподіваюсь, що в руках моїх молодших співробітників і учеників, котрим його передаю, воно дасть багаті імпульси робочій, дослідній колективній енергії, потрібній на сім полі, та наблизить українознавство до розв'язання вище поставлених проблем» [20].

Дослідниця І. Головаха-Хікс виокремила основні вектори досліджень в «Первісному громадянстві», зазначивши, що у виданих статтях та вміщених рецензіях присутнє поєднання соціології та фольклористики, «використання методів соціологічного аналізу в роботі з фольклорним матеріалом» [30].

Як приклад можна навести статті самої К. Грушевської, наприклад: «До соціології старцівства» [38], «Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» [17], а також «Спроби соціологічного пояснення народної казки» [14], одна зі статей в якій окреслено важливість розгляду казки як соціологічного феномену, а не лише літературного. «По-перше, дослід казки повинен базуватись на точнім означенні її соціологічного підкладу і, по-друге, – се означення повинне бути якнайточніше, і вихідний варіант повинен виявляти зв'язок з тою громадською установою, що в нім відбилась, по-третє, найкорисніше буде зачинати дослід

від казки примітивної та від неї підходити крок за кроком до казок європейських збірок, а не навпаки» [14].

Науковця зазначає, що загальне правило, коли дослідження соціальних явищ починають з найпримітивніших виявів, а не з уже розвинених, є цілком слушним і при вивченні казки. Хоча це певною мірою робить важчими підготовчі етапи, але в результаті дозволяє уникнути основних помилок у системі пояснень. На думку дослідниці, саме на соціологічній основі, слід починати розвідку структури казки як літературного твору. Відділяючи окремо літературні форми і засоби від загального світогляду суспільства, в якому вони розвиваються, для соціологічного дослідження є некоретним, адже вони також формувалися під впливом соціальних факторів [14].

Важливою тематикою статей К. Грушевської та інших авторів видання було використання світових етнологічних, антропологічних і соціальних ідей, які користувалися популярністю в той період. Зокрема, вони цікавилися «первісним» та його проявами в сучасному фольклорі та побуті. Передмову першого випуску написав М. Грушевський, зазначивши, що метою часопису є «дослідження культурних і соціальних пережитків примітивної культури слов'ян для кращого розуміння їх витоків та відголосків у сучасних традиціях» [37].

У «Первісному громадянстві» була опублікована низка перекладених статей, серед яких французького антрополога П. Ріве «Вивчення людини (Антропологія)» [40]. У ній зачіпалося питання про структурування термінів у соціогуманітарних галузях науки. Адже на той час в американській фольклористиці ці питання були одними з головних тем для обговорень на пленарних засіданнях та на щорічних конференціях і семінарах. «З поміж усіх галузей природничих наук найскладніше самим своїм предметом-се вивчення людини. Всі ті різні окремі питання, що їх підносить дослідження якого-небудь людського гурту, настільки різнородні і своєрідні, що часом навіть здається ніби кожне з них увіходить в обсяг цілком окремої науки. В дійсності-ж всякий антропологічний дослід –коли він хоче бути докладним –повинен рахуватися з

усіма сими окремими питаннями» [40, с. 3]. П. Ріве піднімав питання етапів розвитку людини у статті «З початків людства – люди з розкопів» зазначав, що людина не може походити від мавпи, оскільки опираючись на археологічні знахідки кам'яної доби та останки первісних людей, перші люди та мавпи розвивалися паралельно «їх трудно назвати навіть справжніми родичами» [48].

Опублікованими стали стаття К. Копержинського «Яфетична теорія та її значення для етнології» [44], «З сучасних пережитків. Маршал Фош і прелогічне мислення» С. Савченка [39], а також праці К. Грушевської «До нових матеріалів про первісний монотеїзм» [7] та «Навколо дикунової душі» [11].

Дискутування над книгою представників французької школи соціології Л. Леві-Брюля «L'ame Primitive» [4] привели К. Грушевську до висновків, що основними думками в цій роботі є «констатування факту впливу соціальних факторів на індивіда, його залежності від суспільної структури – хай це буде названо традицією, чи колективом». Аналізуючи поховальну обрядовість в традиційній культурі К. Грушевська підтверджує ідею Л. Леві-Брюля, «що між примітивним думанням і цивілізованим лежить більше ніж різниця в степені розвою, – що тут основна формальна відміна. Старша форма в своїм характернім виді не зливається і не вростає в пізнішу еволюцію, що відбувається на іншому господарському і побутовому ґрунті. Вона має тенденцію жити паразитарно, як чужорідне тіло на організмі сучасного життя. Така відокремленість цих пережитків робить їх досвід лекшим, бо не злившись з сучасним світоглядом вони досить ясно вирисовуються на тлі сучасного життя» [4]. Погляди на теорію Л. Леві-Брюля підтримував етнолог Ф. Савченко, в статті опублікованій у часописі, він зазначав, що мислення первісної людини – це складний концепт, який не треба відкидати від релігійних європейських процесів [50].

Публікація наукових матеріалів у «Первісному громадянстві» мала методологічний характер, простежуємо це на прикладі «Двох центрів етнологічної думки» [41] «До взаємин між загальним і спеціальним

народознавством» [6] К. Грушевської і «До питань систематики та термінології в народознавстві» К. Копержинського [24]. Тут було вміщено здійснений аналіз здобутків французької соціологічної школи Е. Дюркгейма, а також деякі ідеї німецького дослідника А. Шмідта, які були і залишаються важливими для української етнокультурології «...використання даних світової етнології для вивчення Рідного Народу як частини того безперервного процесу, що розгортається у безмежних різновидностях від найпримітивніших громад до найцивілізованіших націй» [6].

Значна частина програм при Кабінеті примітивної культури була реалізована завдяки зусиллям ентузіастів на громадських засадах. Часопис «Первісне громадянство» став своєрідним закінченням наукових досліджень М. Грушевського в сфері етнології, виражаючи радість від того, що його праця буде продовжена й розвинена його учнями та співробітниками, вчений залишив настанови, якими керувалися представники наукових студій.

Метою нового видання було включати глибоке вивчення залишків примітивної культури серед слов'янських, індоєвропейських та суміжних українським територіям народів; дослідження інтелектуальної та соціальної культури, як матеріалу для розуміння основ цих залишків; систематичне дослідження українського фольклору та побуту з метою зробити доступним для дослідження залишки старовинного світогляду та побуту. Учений підкреслював, що ці напрямки в українській етнології досить слабо розвинуті, а емпіричний матеріал у деяких випадках зібраний не дуже якісно. За переконанням дослідника, детальний, методичний порівняльно-історичний аналіз зібраного матеріалу має поєднуватися зі свідомим методичним підходом та максимально ефективним їх використанням.

У першому випуску «Первісного громадянства» були вміщені дві важливі етнологічні розвідки М. Грушевського. Перша стаття присвячена аналізу обрядів, які супроводжували життя членів громади від народження до переходу в різні соціальні групи. М. Грушевський розглядає ці обряди як відображення давнього світогляду та соціальних відносин, проводячи порівняння між

звичаями середньовічної України, південних слов'ян, поляків та ведійської Індії. Він також наводить приклади з Полісся та Поділля, демонструючи історичну та культурну значимість цих обрядів у контексті слов'янських та індоєвропейських традицій.

Друга стаття порушує питання розвитку етнології та теперішній її вигляд і є оглядового змісту, присвячена французькій соціологічній школі Е. Дюркгейма. М. Грушевський інформує українську наукову громадськість про відновлення діяльності цієї школи після Першої світової війни. завдяки зусиллям М. Мосса. Автор передає зміст опублікованої статті та висловлює свою оцінку французькій соціологічній школі, називаючи її «високоцінним осередком соціологічного дослідження і соціологічної методології». Хоча він не зовсім погоджується з усіма науковими підходами школи, М. Грушевський відзначає її значний внесок у розвиток дослідницької методології, ставлячи її як приклад для молодшої української науки.

Таким чином, обидві статті М. Грушевського не лише підкреслюють важливість етнологічних досліджень та міжнародного наукового обміну, але й сприяють розвитку української наукової думки, використовуючи порівняльні методи та глибокий аналіз культурних і соціальних феноменів.

Вкінці опублікованої передмови в першому номері «Первісного громадянства», М. Грушевський зробив звернення до широкої публіки: «Українські дослідники мусять самі шукати зв'язків свого матеріалу зі світовим у кожній окремій темі, в кожному питанні; великий світовий дослід не приносить їм майже нічого готового, і так воно буде, поки вони не постараються увести в світовий обіг український матеріал у доступній для світу формі» [53].

Цінним для формування української термінології стала публікація в «Первісному громадянстві» статті К. Копержинського в якій дослідник проаналізував та зосереджував увагу на відмінностях в польській, німецькій школі таких термінів як: «антропологія», «народознавство», «етнографія», «етнологія», «фольклор». Варто зазначити, що понятійний апарат в

народознавстві трактували та досліджували також і раніше згадувані П. Ріве, Я. Бистроня, Я. Чекановський, Я. Карлович, Є. Кагаров, деякі з них виступали проти надмірного використання іноземної термінології [24].

Я. Бистроня, польський народознавець, вважає, що більш теоретичною визначається етнологія, оскільки вона входить до соціології, а етнографія в свою чергу «має описовий характер» [24]. Дослідник поділяв погляди німецької школи і для характеристики народної культури виокремлював «народознавство», як окремий, вужчий за змістом термін, на відміну від попередніх зазначених понять.

Вартісними для етнокультурології є публікації праць присвяченим анкетам та створеним опитувальникам для роботи та вивчення учасників громад: Ф. Савченко «Етнографічно-економічна анкета XVIII віку на Слобожанщині» [44]. К. Грушевська «Про дослідження статевих громад у первіснім суспільстві» [42], «Підстриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками» М. Грушевський [37], «Поділ господарства між чоловіком і жінкою», «Про вживання голого тіла як характеристичного магічного засобу в жіночій господарстві», «Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстарішими формами жіночого господарства» [39]; Л. Шевченко «Звичаї, зв'язані з закладенням будівлі» [37]– з опитувальниками «Вибір місця під хату», «Закладчина хати», «Переселення в хату».

Публікувалися розвідки про казки. На думку К. Грушевської до вивчення цього явища потрібно застосовувати широко використовуване правило - дослідження соціальних фактів потрібно починати від найпримітивніших форм, а не від більш розвинених це буде достовірно і допоможе уникати помилок при трактуванні і поясненні казок, «Тільки на так обґрунтованій соціологічній підвалині повинен, здається нам, починатись дослід будови казки, як літературного твору. Літературні форми і засоби теж обумовлені соціальними факторами, і відділяти їх від загального світогляду того громадянства, де вони розвиваються, для соціологічного завдання некорисно» [14].

У цьому ж випуску «Первісного громадянства» К.Грушевська, дискутувала з німецьким науковцем, який вивчав етнологію, її методи та предмет В. Герамбом. Для дослідниці ця наука є загальною, про вивчення людини, життя людства у всіх його проявах можна розглядати з двох різних перспектив. З одного боку, з точки зору реальних об'єктивних результатів, це є історія культури, яка охоплює історію мистецтва, релігії, літератури, знання та права. З іншого боку, з точки зору суспільств, що створюють ці явища, інституції та ідеології через певні взаємини та дії, ми переходимо на позицію соціології. «Етнологія чи загальне народознавство, досліджуючи різні народи землі як певні цілості, та виявляючи їх взаємини як одностайний процес, мусить об'єднувати в своїй роботі обидва аспекти цього процесу, соціальний і культурноісторичний» [6].

Тематика публікацій була дуже різноманітною охоплюючи дослідження прелогічного мислення примітивних народів, фольклорні та етнографічні матеріали різних регіонів України.

У виданнях обговорювалися питання релігії, проблеми появи та символізму української народної обрядовості. Такий часопис був важливий для української наукової думки. Дослідження публікувалися не лише українською мовою, але й французькою, німецькою, англійською, італійською, чеською. Часопис створювали різні науковці: В. Камінський, О. Шлюбський, Ф. Савченко, М. Жук, Є. Кагаров, М. Сперанський, Т. Гаврипенко, В. Денисенко, К. Штепа, П. Ріве та інші.

Період тиску тоталітарної системи спричинив припинення розроблення анкет-опитувальників, що значно ускладнило збирацьку роботу фольклористів та етнографів. Простежуємо це і зараз, в сучасній фольклористиці є брак опитувальників для польової роботи в міських. Вивчення та фіксація міського фольклору в українській фольклористиці уповільнені саме тим, що не має сформованих теоретичних засад вивчення специфіки таких осередків, що формуються під впливом різних соціальних подій (політичних, культурних, історичних).

2.2. Антропологічно-етнологічні концепції, методологія та перспективність досліджень К. Грушевської

В 20-тих роках ХХ ст. фольклористи та етнологи почали зосереджувати свою увагу на антропологічних і соціальних концепціях.

Як ми зазначали раніше, актуальними залишилися підходи французької соціологічної школи, які були в руслі еволюціоністської та позитивістської парадигми. Цінними є праці українських науковців, які здійснювали спроби визначити походження певних явищ духовної культури в європейському контексті української етнології.

В другій половині ХХ століття серед української фольклористики найбільш помітною була літературна модель вивчення фольклору, це стало зумовленим через те, що антропологія, психологія та соціологія не мали серйозного впливу на розвиток вітчизняної науки. До цього, найбільш поширеним теоретико-методологічним принципом в етнокультурних дослідженнях залишався еволюціонізм, активною популярністю користувався притаманний йому порівняльно-етнологічний метод.

Великій кількості таких наукових досліджень було притаманне використання порівняльного методу, у якому дослідники зіставляли український фольклорно-етнографічний матеріал зі світовим. Сучасні теоретико-методологічні концепції в своїх розвідках активно використовувала К. Грушевська. Це зумовлювалося як і впливом наукового світогляду батька, під яким формувався вектор її наукової діяльності (адже М. Грушевський був добре ознайомлений з ідеями визначних європейських науковців того періоду), а також і з іншими, об'єктивними причинами. На відміну від більшості колег вона значний період свого життя перебувала в європейських країнах, де навчалася або вела науково-дослідницьку роботу.

Перебуваючи в Парижі К. Грушевська мала можливість познайомитися з принципами роботи Французького етнологічного інституту. При Паризькому університеті науковиця відвідала спеціальний курс про методологію етнологічних досліджень, брала участь у семінарських заняттях, займалася

закупівлею програм і підручників Інституту для Кабінету примітивної культури, а також домовилася про співпрацю і систематичне постачання періодики [27].

Перебуваючи в контексті розвитку етнологічних знань того часу, К. Грушевська мала особливі зацікавлення «пережитками», тобто елементами «примітивної культури, які відображалися в українській та європейській традиційній культурі українців та інших народів. К. Грушевська була прихильницею концепції примітивного, прелогічного мислення Л. Леві-Брюля, вона посилається та викладає основи цієї концепції упродовж усього свого наукового життя.

Науковця зазначає, що «усвідомлення різниці між примітивною і цивілізованою мислю, се zarazом один з найцінніших здобутків нової етнології, а дослідження і систематизація цього здобутку - одно з найцікавіших завдань сеї науки в будучині» [53]. Тобто дослідження примітивних пережитків є цінним аспектом при вивченні примітивного мислення у традиційній культурі сучасних народів. К. Грушевська писала, що ще по частково залишених слідах можливо простежити вже не дуже помітні ознаки прелогічного мислення з «притаманним ігноруванням причинно-наслідкових зв'язків в українських звичаях» [53, с. 129].

Проте варто зауважити, що концепція «пралогічного», яку свого часу запропонував Л. Леві-Брюль і яка вплинула свого часу на роботу Кабінету примітивної культури та власне появу «Первісного громадянства», у 30-ті роки минулого століття була засуджена й витіснена з науки. Ідеї Л. Леві-Брюля та Е. Дюркгайма в радянський період були засуджені як ворожі і «буржуазні» їх заборонили разом з іншими європейськими течіями в етнології та фольклористиці. Проте, незважаючи на це, саме ідея «первісної душі» та концепція «пралогічного» мали найбільший вплив на праці К. Грушевської, розвиток генетичної соціології та діяльність М. Грушевського і його послідовників. Науковий доробок Л. Леві-Брюля та провідних українських фольклористів 1920–1930-х років мали значну схожість.

Згадані теоретично-методологічні підходи до вивчення «пережитків примітивної культури та прелогічного мислення», ґрунтовані на ідеях французької соціологічної школи, відгукнулися у великій кількості етнологічних розвідок К. Грушевської. У статті «Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства» про ритуальне оголення як аспект жіночої господарської магії [18]. Дослідниця проводить аналіз різноманітних етнографічних праць про прояв у жителів Карпат та Полісся схожих до зібраних у примітивних східних та африканських народів звичаїв, зауважуючи присутність схожих фізіологічних аспектів продуктивності жіночого тіла, плодючості, історію походження жіночих культів.

Використовуючи методологічні засади та застосовуючи терміни запропоновані Л. Леві-Брюлем, науковиця підсумовує, що жінки в традиційному суспільстві розуміли оголеність як безпосередню пов'язаність з примноженням, прибутком. К. Грушевська пояснює як культурний пережиток явище оголення тіла при проведенні обрядів. В той самий час, дослідниця хоч і була прихильницею еволюціонізму, зауважує: «Сама ся віра, хоч виросла вона з отсих первісних економічних умов - жіночого магічно-господарського комплексу, але розгалузилася і розвинулася досить незалежно від своєї історичної бази, приймаючи і переробляючи впливи все нових культур» [18].

Підходи французької соціологічної школи поділяв К. Копержинський. Поміж праць мистецтвознавчого та літературознавчого характеру в його доробку, важливими є ряд надрукованих етнологічних статей у «Первісному громадянстві» про народний календар та концепт часу в українців. В одній з опублікованих статей чітко простежується методологічний характер. Тут К. Копержинський приділив увагу новорічній обрядовості: «на ґрунті дослідження в такому напрямі етнологія щільно стикається з сумежною узагальнюючою дисципліною- соціологією, оскільки метою досліду є не саме змалювання форм духової культури, але також соціальних підоснов їх, відмінних од сучасних основ світовідчування, мислення й психіки наших

предків, що еволюціонували в залежності від загальної еволюції соціального життя й його матеріальної бази» [25].

Для нього є важливим використання компаративістського методу, адже порівняння відомостей про певне явище до «ближчих та дальших племінних груп» поглиблює вивчення культурних основ. Актуальними залишаються ідеї французької школи, зокрема її представниками М. Мосса та Е. Дюркгейма [25, с. 46]. Варто зазначити, що К. Копержинський посилається на українських та зарубіжних дослідників і літературу, не обмежується лише французькою соціологічною школою, цікавиться різними підходами й іншими напрямками етнології. Можемо простежити це на прикладі розгляду теорії первісного мислення Л. Леві-Брюля, яку він частково критикував: «немає підстав гадати, що в межах індоєвропейської групи був колись час цілковитого примітивізму – в такому вигляді, як його реконструює хоч би Л. Леві-Брюль, – бо ж навіть ті досить бідні на факти дані про найдавніші епохи слов'янської матеріальної культури, що їх підносять історики, все ж таки змушують припускати певну височінь цієї культури, а не цілковитий її примітивізм» [26, с. 35]. К. Грушевська стала рецензенткою цінної статті Л. Леві-Брюля про систему лічби в південноафриканського етносу бергдама, також й інших праць іноземних науковців [4].

К. Штепа досліджував історію релігії та світові вірування. В надрукованій рецензії на працю Р. Шейдера його коментар, став повноцінною статтею, у ній К. Штепа використав методологічні досягнення німецького вченого в порівнянні до українського етнографічного матеріалу. Він визначив у релігійному світогляді українців схожі рудименти, характерні для іранського та ірансько-елліністичного синкретизму, зокрема дуалізм і протиставлення Бога та Диявола і значне зацікавлення есхатологічними питаннями та космогонією [58].

Несприятливу ситуацію в етнокультурному розвитку на той час можна зрозуміти з опублікованого звіту І. Брика про обмежену можливість інтелігенції бути присутніми на міжнародних конференціях та повноцінно перебувати в науковому світовому контексті. Нестача напрацювань та розробок відчутно

позначається на якості публікацій та дослідницькій роботі «українські учасники явилися на конгрес із дуже малим, а властиво ніяким, показовим матеріалом. Сталося воно із-за браку фондів» [1]. В той же час Ф. Колесса підготував для «Первісного громадянства» звіт про діяльність літературно-історичної секції Першого з'їзду слов'янських філологів у Празі [23].

При ВУАН завдяки «Первісному громадянстві» почали ширитися дискусії, натхненні знайомством вітчизняних дослідників з актуальними питаннями в західноєвропейській етнології. Постали розгляди проблем щодо предмету етнології та її визначення поряд зі суміжними дисциплінами. Ініціювалися розробки матеріалів про схожості та відмінності культурних явищ в окремих народів та різних суспільствах, схоже та кардинально інше в процесах психіки сучасної та примітивної людини. Це засвідчувало актуальність та потребу в нерозривному спільному українському та європейському науковому розвитку [57]. К. Грушевська значну увагу приділяла розробці термінологічного апарату та класифікації понять у сфері етнографії та етнології. Її інтерес до «первісного» і його прояви у суспільстві, побуті та фольклорі свідчать про глибоке розуміння глобальних наукових тенденцій та їх адаптацію до українського контексту.

Отже, К.Грушевська підкреслювала важливість інтеграції соціологічних методів у дослідження фольклору, розробку термінології та активну участь українських науковців у світовій науковій спільноті. Її дослідження дозволяють глибше розуміти етнокультурні процеси та їхній вплив на сучасне суспільство, підкреслюючи перспективність наукових напрацювань при Кабінеті примітивної культури. Вони продовжують впливати на сучасні дослідження та зберігають свою актуальність. концепції та підходи відображають широке коло теоретичних та методологічних інструментів, що використовувалися у дослідженнях «Первісного громадянства». Вони допомагали українським вченим не лише вивчати фольклор і побут своїх співвітчизників, але й інтегруватися у світову наукову спільноту, обговорюючи та адаптуючи міжнародні наукові теорії до українського контексту.

Вихід «Первісного громадянства» був значним внеском у розвиток української етнокультурології. На основі проаналізованих досліджень можна зазначити, що у розвідках, опублікованих у часописі, активно застосовувалися методи соціологічного аналізу для дослідження фольклорного матеріалу. Це свідчить про мультидисциплінарний підхід, який дозволив глибше розкрити соціокультурні явища та їхню роль у формуванні народної культури.

Значна увага приділялася розробці термінологічного апарату та класифікації понять у сфері етнографії та етнології. Це допомогло створити більш структуровану основу для майбутніх досліджень та встановити зрозумілі межі між різними напрямками вивчення народної культури.

В статтях та рецензіях часто порушувалися дискусійні питання, які сприяли розвитку наукових обговорень у соціогуманітарній сфері. Наприклад, розгляд теорії первісного мислення Л. Леві-Брюля та її критика свідчать про активну участь українських науковців у світовій науковій дискусії та прагнення адаптувати ці знання до національного контексту.

Окремі статті були присвячені практичним аспектам дослідження громад, розробці анкет та опитувальників, що використовувалися для збору емпіричних даних. Це підкреслює прагнення дослідників не тільки до теоретичного осмислення, але й до практичного застосування своїх напрацювань у реальному житті.

Тому, важливим аспектом розвитку етнокультурології, етнології та фольклористики є внесок К. Грушевської, яка не лише була головною редакторкою часопису і проводила власні дослідження, але й активно залучала до цієї діяльності інших науковців.

Таким чином, глибше розуміти етнокультурні процеси та їхній вплив на сучасне суспільство можна завдяки інтеграції соціологічних методів у дослідження фольклору, розробку термінології та активну участь українських науковців у світовій науковій спільноті.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши науковий доробок К. Грушевської ми дослідили вплив часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» на розвиток української етнокультурної думки.

Відповідно до поставленої мети та завдань окреслено загальну проблематику вміщених статей і досліджень, опублікованих К. Грушевською в «Первісному громадянстві» та з'ясовано, що порушені теми і сьогодні залишаються актуальними і є підґрунтям для подальшого вивчення і розвитку в'язку між соціальними та гуманітарними науками.

Схарактеризовано внесок К. Грушевської в розвиток української етнокультурології та фольклористики. Бажання дослідниці піднести та вивести українську науку та культуру на європейський рівень цивілізованих держав світу, відгукнулося багатьом представникам інтелігенції того часу та дало поштовх в розвитку етнологічної думки.

Ознайомлення із науковим доробком представниці української етносоціології та аналіз матеріалів вміщених у часописі «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» засвідчили, що К. Грушевська прагнула розробити фактологічну базу численної кількості наукових досліджень і таким чином розробила програми роботи, які й зараз залишаються значущими. Створені анкети та питальники друкувалися в різних наукових статтях як додатки, так і повноцінно в журналах «Україна» та «Первісне громадянство».

Нам вдалося з'ясувати, що основними напрямками діяльності Кабінету примітивної культури були проведення занять з вивчення примітивної культури, її методології, дослідження фольклору та соціологічно-етнологічних напрямків у науці. Кабінет займався підготовкою анкет для збирання етнографічних матеріалів, організовував фольклорні експедиції в різні регіони України.

Нами простежено характерні ознаки і впливи європейських ідей та концептів на часопис «Первісне громадянство».

Обґрунтовано теоретичні засади вивчення первісної культури. З'ясовано особливості формування української етногуманітаристики шляхом використання методів та підходів наукових європейських шкіл 20-30-х років ХХ ст. адже в цей період при видавництві журналу «Первісне громадянство» були об'єднані поціновувачі поглядів французької соціологічної школи, серед яких К. Грушевська, Ф. Савченко, К. Копержинський. Українські дослідники намагалися знайти недоліки західноєвропейських теоретичних концепцій, виділити перспективи різних підходів та поповнити їх власними ідеями та поглядами.

Редаговане К. Грушевською «Первісне громадянство», попри те, що існувало лише 4 роки (1926-1929рр.) стало чи не єдиним часописом, в якому українська фольклористика та етнологія піднеслися на значущо новий якісний рівень. Внесок К. Грушевської на розвиток гуманітарних, зокрема етнокультурних досліджень, був колосальним. За зразком європейських та американських студій разом з іншими провідними українськими науковцями, дослідниця аналізувала, модернізувала та наслідувала, різні теоретичні напрями в соціогуманітарних науках. Найбільше зосередила свої сили у вивченні особливостей первісної культури та її зв'язках із національними.

Безліч теоретичних напрацювань українських науковців були актуальними та цінними в контексті світових процесів. Вони могли змінювати та впливати на науку в різних аспектах. Проте, значні політичні й соціально-економічні обставини того часу стали причиною гальмування та закриття багатьох напрямків в розвитку вітчизняної науки. Саме тому зважаючи на контекст культурних подій в Україні сьогодні, спадщина К. Грушевської залишається актуальною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брик І. Міжнародний з'їзд в справі народного мистецтва в Празі. *Первісне громадянство*. 1928. Вип. 2-3. С. 163-168.
2. Головаха-Хікс І. На межі соціології і фольклористики: Роль «Первісного громадянства» Катерини Грушевської в розвитку соціогуманітарної науки в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. №4. С. 177-186.
3. Горинь В. Катерина Грушевська (1900-1943) Що стояла на сторожі «огню в світогляді українського народу». В. Горинь. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 116 с.
4. Грушевська К. L. Levi-Bruhl. La numération chez les Bergama. *Первісне громадянство*. 1929. Вип. 2. С. 124-125.
5. Грушевська К. Вибрані праці : у 3 т.; упоряд. та автор передмови С. Мишанич. Донецьк: Норд-прес, 2006-2007.
URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001604>
6. Грушевська К. До взаємин між загальним і спеціальним народознавством (З приводу статті Viktora von Gerfmaba der deutschen Volkskunde). *Первісне громадянство і його пережитки на Україні*. 1926. Вип. 1-2. С. 1-35.
7. Грушевська К. До нових матеріалів про первісний монотеїзм. *Первісне громадянство*. 1928. Вип. 1. С. 105–118.
8. Грушевська К. Дума про пригоду на морі поповича. Причинок до дослідження звичаєв, пов'язаних з подорожуванням. *Первісне громадянство і його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2–3. С. 110–114.
9. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 9–44.
10. Грушевська К. З примітивної культури. Київ, Україна, 1924. 224 с.
11. Грушевська К. Навколо дикунової душі. З приводу дискусії над книгою Леві-Брюля *L'ame Primitive*. 1927.

12. Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві. е-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО. *Первісне громадянство і його пережитки на Україні*. 1929. Вип.1. С.24-33.
13. Грушевська К. Прохальні обходи. Кілька зауважень з приводу новішої літератури. Матеріали до етнології й антропології. Упоряд. Ф. Колесса. Львів, 1929. Т. 21–22.
14. Грушевська К. Спроби наукового об'яснення народньої казки. *Первісне громадянство і його пережитки на Україні*. 1926. Вип. 1-2. С. 96–111.
15. Грушевська К.М. На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» причиною до питання про пародії на кобзарські думи). *Первісне громадянство*. 1929. Вип.2. С.13.
16. Грушевська К. Вибрані праці: у 3 т. З примітивної культури Донецьк: Норд-Прес, 2007. Т. 3. 444 с.
17. Грушевська К. Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням. *Первісне громадянство*. 1926. Вип. 1-2. С. 1–35.
18. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 9-44.
19. Грушевський М. Відродження Французької соціологічної школи. е-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО. *Первісне громадянство* Київ: Державне видавництво України. 1926. Вип. 1–2. С. 112–117. 158 с.
20. Грушевський М. Вступне слово. е-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. Київ: Державне видавництво України. 1926. Вип. 1–2. С. 3-8.
21. Е-архів Михайла Грушевського [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://hrushevsky.history.org.ua/home.html>

22. Капелюшний В., Казакевич Г., Чернищук Н. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 208 с.
23. Колесса Ф. Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі. Праці літературно- історичної секції. *Первісне громадянство*, 1929. Вип. 3. С. 140- 152
24. Копержинський К. До питань систематики і термінології в народознавстві *Первісне громадянство*. 1928. Кн. 2–3. С. 99–102.
25. Копержинський К. Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу. 1927. Вип. 1- 3. С. 46.
26. Копержинський К. До систем часу у слов'ян. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, 1928. Вип. 2–3.
27. Левчук К., Чернищук Н. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст. - 20-ті рр. XX ст.). 2022.
28. Лобода А. Рец. на: *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. Вип. 1- 2. Київ, 1926 р. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн.3. С.173.
29. Малик Я. Катерина Грушевська : текст лекції з курсу політичної історії України. Львів, 1991.
30. Матяш І. *Чиста Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 187–207.
31. Матяш І. «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років XX ст. Рукопис та книжкова спадщина України. 1996. Вип. 3. С. 213–220.
32. Матяш І. Катерина Грушевська: життя та діяльність. Україна, 2004. 240 с.
33. Мишанич С. Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум. *Народна творчість та етнографія*. 1989. № 5. С. 43.
34. Парахіна М. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20–30-х років XX століття. Етнічна історія народів Європи. 2002. Вип. 13. С.66. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Parakhina_Mariia/Naukova_spadschy_na_Kateryny_Hrushevskoi_2030-kh_rokiv_KhKh_stolittia.pdf?

- 35.**Пачковський Ю. Катерина Грушевська та соціологічний дискурс європейської соціогуманітаристики 20-30-х рр. ХХ ст. 2020.
- 36.**Пачковський Ю., Лапан Т. Соціологічна спадщина Михайла Грушевського: у пошуках джерел і витоків суспільного розвитку. *Вісник Львівського університету*. Серія соціологічна. 2018. Вип. 12. С. 3–13
- 37.**Первісне громадянство та його пережитки на Україні : примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип. 1-2. Всеукр. АН, Культ.-іст. коміс. ; за ред. К. Грушевської. Київ : Держ. вид-во України, 1926. 162 с.
- 38.**Первісне громадянство та його пережитки на Україні : примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип. 3. Всеукр. АН, Культ.-іст. коміс. ; за ред. К. Грушевської. Київ : Держ. вид-во України, 1926. 211 с.
- 39.**Первісне громадянство та його пережитки на Україні : примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип. 1-3. Всеукр. АН, Культ.-іст. коміс. ; за ред. К. Грушевської. Київ : Держ. вид-во України, 1927. 242с.
- 40.**Первісне громадянство та його пережитки на Україні : примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип. 1. Всеукр. АН, Культ.-іст. коміс. ; за ред. К. Грушевської. Київ : Держ. вид-во України, 1928. 192с.
- 41.**Первісне громадянство та його пережитки на Україні : примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип.2-3.

Всеукр. АН, Культ.-іст. коміс. ; за ред. К. Грушевської. Київ : Держ. вид-во України, 1928. 221с.

- 42.Первісне громадянство та його пережитки на Україні : примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип. 1. Всеукр. АН, Культ.-іст. коміс. ; за ред. К. Грушевської. Київ : Держ. вид-во України, 1929.
- 43.Первісне громадянство та його пережитки на Україні : примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип. 2 (1929). Всеукр. АН, Культ.-іст. коміс. ; за ред. К. Грушевської. Київ : Держ. вид-во України, 1930. 140 с.
- 44.Первісне громадянство та його пережитки на Україні: примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні : наук. щорічник. Вип. 3 (1929). Київ : Держ. вид-во України, 1930. 165 с.
- 45.Перетц В. Українські думи в новому виданні К.М.Грушевської. *Етнографічний вісник*. Кн. 1 (окремий віддрук).
46. Полонська-Василенко Н. Д. Жінки в науці. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен, 1969. С. 126.
- 47.Пріцак О. *Kateryna Hruševska* (1900 – ?). Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» Архів О. Пріцака. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 128.
48. Ріве П. З початків людства. Люди з розкопів. Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1929. Вип. 2. С. 12.
- 49.Ріве П. Вивчення людини. (Антропологія). «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», 1928. Вип. 1.
- 50.Савченко Ф. З сучасних пережитків. Маршал Фош і «прелогічне мислення». Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1927. Вип. 1-3. С. 128-137.

- 51.Смольницька О. Жіночі містеріальні практики у дослідженні К. Грушевської та тогочасна європейська методологія. *Українознавство*. 2016. 1 (58). С. 56-62.
- 52.Федорук Я. Нездійснений проект перевидання «Українських народних дум» Катерини Грушевської у Гарвардській серії українознавства *Український археографічний щорічник*. 2013. Т. 21. № 18.
- 53.Хрящевська Л. Етнологія України: теоретико-методологічні здобутки у контексті розвитку світової етнологічної думки. 2017.
- 54.Церковняк-Городецька О. До історії видання «Корпусу дум». *Вісник Черкаського університету: Зб. наук. праць. Серія «Філологічні науки»*. 2007. Вип. 108.
- 55.Церковняк-Городецька О. Фольклористична спадщина Катерини Грушевської в контексті розвитку загальноєвропейської фольклористики: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.07. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 18 с.
- 56.Шевчук Т.М. Невідомі сторінки з історії української гуманітаристики 1920-х рр.: Катерина Грушевська й Королівський антропологічний інститут Великобританії та Ірландії в міжнародному проекті з вивчення народного сонника. *Український історичний журнал*. 2016. №6. С. 42-48.
57. Шлюбський О. Білоруська етнографія останнього десятиліття (1919-1928). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 95.
- 58.Штепа К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentain Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland»Leipzig, 1922). *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 126.